

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 18.10.2024

Kabul tarihi | Accepted: 20.12.2024

Yayın tarihi | Published: 25.12.2024

Ceyhun Məmmədov

<https://orcid.org/0000-0002-7336-7909>

Deputy of the 6th convocation of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, Doctor of Theology, Azerbaijan, ceyhunmv@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Məmmədov, C. (2024). Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Din-Devlet İlişkileri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (6), 4779-4790.

Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Din-Devlet İlişkileri

Öz

Makalede, Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) döneminde din özgürlüğünün sağlanması ve din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi yönünde yürütülen çalışmalardan bahsedilmektedir. Öncelikle cumhuriyetin ilan edildiği dönemin sosyal ve siyasi olayları, Çarlık Rusya'sının bağımsız bir devletin kurulmasını engellemek için aldığı tedbirler ele alınmış ve Azərbaycan aydınlarının milli birliğin sağlanmasında oynadığı role değinilmiştir. Aydınların bu amaçla çeşitli sosyal ve siyasi teşkilatlar oluşturdukları, o dönemde dini ibadethanelerin çoğunun halkın istişare yaptığı yer haline geldiği, dini şahsiyetlerin bağımsız bir devletin kurulmasında etkin rol oynadığı belirtilmiştir. ADC'nin kısa bir süre iktidarda kalmasına rağmen bu zaman diliminde din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi yönünde büyük çalışmalar yaptığı, çeşitli alanlarla ilgili birçok mevzuat hazırladığı ve bu dönemde yeni eğitim ve kültür merkezleri açtığı vurgulanmıştır.

Anahtar kelimeler: *Dönem, Parlamento, Cumhuriyet, Dini Şahsiyetler, Din Özgürlüğü, İbadethaneler*

Religion-State Relations during the Azerbaijan Democratic Republic

Abstract

In the article, the efforts carried out during the Azerbaijan Democratic Republic (ADC) to ensure freedom of religion and to regulate religion-state relations are mentioned. First of all, the social and political events of the period when the republic was declared, the measures taken by Tsarist Russia to prevent the establishment of an independent state were discussed and the role played by Azerbaijani intellectuals in ensuring national unity was mentioned. It was stated that the intellectuals formed various social and political organisations for this purpose, most of the religious places of worship became places

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

of public consultation at that time, and religious figures played an active role in the establishment of an independent state. It was emphasised that although the ADC was in power for a short period of time, it made great efforts to regulate religion-state relations, prepared many legislations in various fields and opened new educational and cultural centres during this period.

Keywords: *Period, Parliament, Republic, Religious Figures, Freedom Of Religion, Places Of Worship*

Giriş

19. yüzyılın sonu - 20. yüzyılın başı, bölgede ve dünyada birçok ciddi değişimin meydana geldiği, bölgedeki sosyo-ekonomik süreçlerin hızlandığı, burjuva toplumunun oluşmaya başladığı ve yeni siyasi partilerin ve örgütlerin ortaya çıktığı dönem olarak hafızalarda kalmıştır. Aynı zamanda Rusya'da ekonomik durum kötüleşmiş, grev hareketleri ülkeyi sarmış ve siyasi otorite gitgide zayıflamıştı. Bu gerçeği göz önünde bulunduran ülke yönetimi, ciddi siyasi kararlar alarak vatandaşların hak ve özgürlüklerini güvence altına almak için tutarlı önlemler uygulamıştır. Ancak tüm bu kararlar, yaşanan istenmedik süreçleri durdurmaya, ülkedeki siyasi istikrarı sağlamaya ve iktidarı korumaya yetmemiştir. Artık geç kalınmıştı, süreçler artık durdurulamaz bir aşamaya girmişti.

Kafkasya'daki Rus hakimiyeti sırasında Azerbaycan'daki durum birçok komşu ülkeye göre daha dayanılmazdı. Komşu ülkelerde milli okullar, kiliseler, milli basın ve çeşitli hayır kurumları faaliyet gösterirken bu fırsatlar Azerbaycan halkına yasaklanmıştı. Hıristiyan kilisesine güvenilip önemsenirken, Azerbaycan'da camilere zulmediliyordu (Məmmədov, 2018). 11 Aralık 1905'te II. Nicholay, Devlet Duma'sını toplama kararı aldı ve Kafkas Müslümanları Duma'ya katılma hakkını kazandı. Azerbaycan aydınları bu tarihi fırsattan yararlanarak siyasi süreçlere aktif olarak katılmaya, halkı esaretten kurtarmaya ve bağımsızlık için örgütlenmeye başlamıştı. Bu amaçla bir yandan basında sürekli olarak halkı uyanmaya ve birleşmeye çağıran yazılar yayınlanırken, bir yandan da tarihi fırsattan mümkün olduğunca yararlanılması telkin ediliyordu. Bu çağrılar, Azerbaycan'ın 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında bağımsızlık mücadelesinde ve bağımsızlığına kavuşmasında özel bir rol oynamıştır. Makalede genel bilimsel analiz, sentez, sistemleştirme, genelleme ve karşılaştırmalı yöntemler, yorumlayıcı ve eleştirel tarihsel, sistematik, sosyo-kültürel ve karşılaştırmalı yaklaşımlar kullanılmıştır.

1. Çarlık Rejiminin Çöküşü

Şubat 1917'deki burjuva demokratik devrim, Çarlık Rusya'sının 300 yıllık egemenliğine son verdi. Bu olay Rusya topraklarında yaşayan halkların özgürlük hareketlerini daha da kuvvetlendirdi. Azerbaycan dahil Transkafkasya'da ulusal demokratik hareket yaygınlaşmaya

başladı. Ulusal burjuvazi ve aydınlar bu sürece aktif olarak katıldı. Ekim darbesinin zaferinden sonra Polonya, Finlandiya, Ukrayna ve Baltık ülkelerinin bağımsızlığının tanınmasına ilişkin alınan kararlar diğer bölgelerdeki ulusal demokratik hareketi büyük ölçüde güçlendirdi, ulusal devlet kurma hareketi daha geniş alanları kapsamaya başladı, baskıdan kurtulmak, ifade, dil ve din özgürlüğüne kavuşmak, kendi ulusal devletini kurmak bu hareketin temel hedeflerinden biri haline geldi.

Milliyetçilik hareketinin büyük bir ivme kazandığı bahsettiğimiz dönemde, Azerbaycan'da milli kurtuluş hareketinin güçlenmesinden çekinen Rusya, Azerbaycanlıları Osmanlı'dan uzak tutmaya, milli ve dini zeminde ihtilaf çıkarmaya, Ruslaştırma politikası uygulamaya ve Türk olduklarını unutturmaya çalışıyordu. Azerbaycanlılar da dahil olmak üzere Rusya'da yaşayan Müslümanlar askere alınmıyordu. Çarlık hükümeti, orduda görev yapan Müslümanların Osmanlı ordusuna karşı savaşmayacağından ve silahı Rus sömürgecilerine çevirebileceğinden korkuyordu. Rus yetkililer, savaş sırasında zulme uğrayan Azerbaycanlılara ve diğer Müslümanlara güvenmedikleri için üzerlerinde sıkı denetim uyguladı, hatta 1916 yazında Azerbaycan'da olağanüstü hal ilan edildi. Genel olarak Rusya, savaş sırasında Azerbaycan'ı bir hammadde kaynağı, önemli bir ekonomik üs ve Osmanlı'ya saldırmak için askeri-stratejik bir nokta olarak görüyor ve herhangi bir olumsuzluk yaşanmaması için gerekli tüm tedbirleri alıyordu (Qafarov, 2011). 1917 Şubat Devrimi'nin ardından kurulan Geçici Hükümet, imparatorluğu korumaya ve sömürge politikasını sürdürmeye çalışarak 17 Mart 1917'de Çarlık hükümetinin imzaladığı tüm uluslararası anlaşmalara ve Rusya'nın üstlendiği taahhütlere bağlı olduğunu ilan etti.

9 Mart 1917'de Güney Kafkasya'yı yönetmek üzere Devlet Duma'sının yerel üyelerinden oluşan Özel Transkafkasya Komitesi (ÖZAKOM) kuruldu. Komitenin başkanı Rus öğrenci V. A. Kharlamov'du ve üyeleri Azerbaycanlı öğrenci, daha sonra Müsavat Partisi üyesi olan M. Y. Caferov, Gürcü federal-sosyalist K. Abashidze, Ermeni öğrenci M. Papajanov ve Rus öğrenci P. Pereverzev'den oluşuyordu. İki gün sonra, Bakanlar Kurulu Başkanı Lvov'un emriyle P. Preverzev'in yerine Gürcü Menşevik A. Çenkeli getirildi. 25 Ekim 1917'de Petersburg'da Bolşeviklerin silahlı darbesi sonucu Geçici Hükümet devrildi. 25-26 Ekim'de Smolny'de düzenlenen İkinci Sovyetler Kongresi'nde "Barış" ve "Toprak" kararları kabul edildi ve V. İ. Lenin'in liderliğinde Sovyet yönetiminin temelleri atıldı. 2 Kasım 1917'de Sovyet hükümeti "Rus Halklarının Hakları Bildirgesi"ni kabul etti. Bu belgede Sovyet hükümetinin ulusal politikasının temel ilkeleri açıklandı. Bildirgede, eski Rus İmparatorluğu'nun tüm halklarının eşitliği, kendi kaderini tayin hakkı, tüm sosyal, ulusal ve dini ayrıcalıkların kaldırılması ve

Rusya topraklarında yaşayan ulusal azınlıkların ve etnik grupların bağımsız bir şekilde gelişiminin sağlanması konuları yer aldı.

20 Kasım 1917'de Sovyet hükümeti, V. İ. Lenin ve İ. V. Stalin tarafından imzalanan "Rusya ve Doğu Müslümanlarına Çağrı" adlı bir belge yayınlandı. Bu belgede Müslümanların dini geleneklerinin, ulusal ve kültürel kurumlarının özgür ve dokunulmaz olduğu, yaşamlarını özgürce ve herhangi bir engel olmadan sürdürme haklarına sahip olduğu hususu da belirtildi (Qafarov, 2011). Böylece, Azerbaycan halkının milli bilincinin güçlendiği ve sömürge politikasının tüm tezahürlerine son vermeye çalıştığı bir ortamda, egemen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi için uygun koşullar oluştu. Bağımsızlık ilanı, Çarlık hükümetinin sömürge köleliğinden bıkan ve kendi milli devletini kurmak isteyen yerel halkın temel arzusu (Nəcəfov, 1992). O yıllarda yetenekli Azerbaycan gençlerinin imparatorluğun ve dünyanın çeşitli eğitim kurumlarına gönderilmesi meyvesini verdi. Bu gençler, öğrenimlerini tamamlayıp anavatanlarına döndükten sonra ulusal demokratik hareketin örgütlenmesinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynadılar. Avrupa'da ilerici fikirlerle tanışan genç uzmanlar, büyük fikirlere ulaşmak için öncelikle milli kimliğe dönmenin, kendini anlamının, milletin tarihini ve ahlaki değerlerini incelemenin gerekli olduğunu yavaş yavaş anladılar.

Bu yönde bazı çalışmalar yapılıyor, milli okullar açılıyor, programlar hazırlanıyor, ders kitaplarının yazılması için girişimlerde bulunuluyor, yabancı yazarların en iyi eserleri Azerbaycan diline çevriliyordu. O dönemde aydınlarımızın önde gelen temsilcileri arasında Hasan bey Zerdabi, Ali bey Hüseyinzade, Ahmed bey Ağayev, Neriman Nerimanov, Celil Memmedguluzade, Muhammed Hadi, Hüseyin Cavid, Üzeyir bey Hacıbeyov, Mirza Alekber Sabir, Abdullah Şaig, Alimerdan bey Topçubaşov, Firidun bey Köçerli, Muhammed Emin Resulzade ve diğerleri basın üzerinden halk bilincinin uyanmasında ve millet anlayışının oluşmasında önemli rol oynadılar. Bu bağlamda Hasan Bey Zerdabi ve Muhammed Emin Resulzade'nin milliyetçilik ve devletçilik fikirleri, Celil Memmedguluzade'nin demokrasi ve Azerbaycancılık fikirleri eşsiz bir etkiye sahip olmuştur (Məmmədov, 2018).

2. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilanı ile sonuçlanan ulusal canlanma, demokratikleşme, aydınlanma ve hayırseverlik faaliyetlerine din adamları da aktif olarak katıldılar. Aydınlanmanın, bilimin ve okuryazarlığın yayılması, insanlar arasında büyük nüfuz sahibi olan saygın kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Çünkü bu tür kişilerin yardımı olmadan aydınlanmaya yönelik hayırseverlik faaliyetlerinin, bilimi ve okuryazarlığı yayma çalışmalarının yürütülmesinin başarısızlıkla sonuçlanması kaçınılmazdı (Orucov, 2012). O dönemde Tazepir Camii, uzun süre Rusya İmparatorluğu'nun işgali altında kalan Kuzey

Azerbaycan'ın ulusal demokratik güçlerinin Bakü'nün siyasi merkez haline getirilmesi yönünde örgütlenmesinde önemli rol oynadı. Azerbaycanlı aydınlar, Çarlık Rusya'sının Sünniler ile Şiiler arasında kışkırttığı ihtilafları ortadan kaldırmak amacıyla Kafkas Müslümanları Kongresi'nin toplanmasına karar verdi. Her iki mezhebin din adamları da bu kararı memnuniyetle karşıladılar ve Nisan 1917'de "İsmailiyye" binasında (şu anda Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Presidyum binası) büyük bir toplantı düzenlendi. Üç gün süren kongreye Dağıstan, Basargeçer ve Borçalı dahil olmak üzere Kuzey Azerbaycan'ın tüm bölgelerinden temsilciler davet edildi. Toplantının ardından katılımcılar, İsmailiye'den Tazepir Camii'ne gittiler, Müftü ve Şeyhulislam'ın katılımıyla yüzlerce din adamı camide Cuma namazı kıldı. Daha sonra Sünni-Şii çatışmasına son vermek için Müftü ve Şeyhulislam kucaklaşıp Kuran'a el basarak Çarlık hükümetinin kışkırttığı düşmanlığı ortadan kaldırmaya çalışacaklarına dair yemin ettiler. Ayrıca o dönemde Rus ve Osmanlı imparatorluklarında yaşanan karışıklıklar ve bu imparatorlukların çöküşü gibi bir dizi bölgesel olayların yanı sıra Müslümanların sömürge karşıtı hareketleri temelinde gelişen İslam birliği ve ahlaki ilkelerine dayanan İttihatçılık (Arapça'da "birlik", "dayanışma" anlamına gelmektedir) ortaya çıktı. Bu fikir ilk olarak Kuzey Azerbaycan'da aydınlar arasında teorik bir ideoloji olarak yayıldı. Daha sonra bu fikirlerden yola çıkılarak siyasi bir kurum olan "Rusya Müslümanları" örgütü oluşturuldu. 1905 yılında Rusya'da başlayan burjuva devriminden sonra imparatorluk topraklarında oluşturulan ilk dini-siyasi örgütlerden birinin "İttifak-ı Muslimin" olduğunu belirtmek gerekir. A. M. Topçubaşov'un liderliğinde Rusya'nın Petersburg ve Nizhny Novgorod şehirlerinde 1905-1906 yıllarında örgütün üç kongresi düzenlendi. Bu örgütün temel amaçlarından biri Rusya'da yaşayan Müslümanların haklarını korumaktı.

3. Demokratik Cumhuriyetin Kuruluşunda Azerbaycan Aydınlarının Rolü

Bahsedilen dönemde Ahmedbey Ağayev, Ali bey Hüseyinzade, Ahund Yusif Talibzade, Mirza Abdurrahim Talibov ve diğerleri, Kuzey Azerbaycan'da İttihad-İslam düşüncesinin avantajlarından geniş çapta söz ettiler. A. Ağayev ve A. Hüseyinzade, Kuzey Azerbaycan gerçekliğini doğrudan yansıtan görüşleriyle İttihad-ı İslam'ı yeni özgün fikirlerle zenginleştirmişlerdir. Kuzey Azerbaycan'da İttihat-İslam ideolojisine dayalı siyasi partiler ve örgütler tam da bundan sonra oluştu. Bu nedenle Rusya İmparatorluğu'nda İslam birliği fikri ve tüm tezahürleri pan-İslamizm olarak nitelendiriliyor ve ona karşı amansız bir mücadele yürütülüyordu. Ortodoks nüfusa daha geniş haklar tanınmıyor, Müslümanlar arasında Hıristiyan dini zorla yayılıyor ve Müslümanların hakları ihlal ediliyordu.

1917 yazında kurulan Organizasyon Komitesi sadece din adamlarından oluşmuyordu. Komitenin aktivistlerinden biri olan Mir Yagub Mir Mehdiyev Petrograd Politeknik Enstitüsü mezunuydu. Organizasyon Komitesi'nde "İrşad" gazetesi editörü Beşir Bey Aşurbeyov, İktisat bilimleri doktoru Mahmud Guliyev, doktor Kerimağa Sultanov, Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in torunu Ağa Zeynel Tağıyev, Ahund Molla Alekber Abbasguluzade, Ahund Molla Alekber gibi dini şahsiyetler yer alıyordu.

Bir süre sonra, Rusya'da kurulan Müslüman teşkilatı ile İttihad-ı İslam birleşerek "Müslümanlık" adında bir gazete çıkarmaya başladı. Daha sonra Ceyhun Hacıbeyov'un editörlüğünü yaptığı "İttihad" gazetesi partinin yayın organına dönüştü. Nisan 1919'da yapılan ilk kongrede parti kendisini "Kafkasya İttihat Partisi" olarak adlandırdı. 25 Ocak 1920'de ikinci kongresini yapan partiye çok sayıda Müsavat partisi mensubu ve aydınlar üye olmuş, İttihad-ı İslam düşüncesi Rus İmparatorluğu'nun milli ve dini ayrımcılık politikasına karşı Müslüman halkların dayanışmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu ideoloji o dönemde Çarlık Rusya'sının tüm illerinde özellikle popülerdi. 1897'de Rusya genelinde yapılan nüfus sayımının sonuçlarına göre, imparatorluk içinde ilk sırada yer alan Ortodoks nüfusu (87,1 milyon veya %76) ikinci sırada yer alan Müslüman nüfus (13,9 milyon veya %11,9) takip ediyordu.

4. Çarlık Rusya'sının Gelişmelere İlişkin Kaygısı

Rus devleti, ülkede yaşayan Müslümanların birleşme sürecinden endişe duyuyordu. Hükümet bu tehdidi ciddi bir şekilde analiz etmiş ve Müslümanların birlik ve beraberliğine engel olmak için çeşitli önleyici tedbirler uygulamaya koymuştur. Rusya İmparatorluğu İçişleri Bakanı'nın 1910 yılında Çarlık Bakanlar Kurulu'na yazdığı mektupta şöyle deniyordu; "Birçok iç ve dış politikanın etkisi altında, Kırım, Volga Bölgesi, Kafkasya ve Trans-Urallar'daki Tatar-Müslüman nüfusu arasında milli ve dini propagandanın son zamanlarda güçlendiği açıkça görülmektedir. Sadece Rusya'daki Müslümanların dini ve kültürel bağımsızlığı değil, aynı zamanda devletin doğu eyaletlerindeki tüm halkların farklı kabilelere ve farklı inançlara mensup "yabancıların" Tatarlaştırılması ve Müslümanlaştırılması girişiminde belli bir yön şeklini alan bu propagandanın devleti endişelendirmemesi imkansızdır (Orucov, 2012). Bu gerçeği göz önünde bulunduran Çarlık hükümeti, bir yandan Ortodoksluğu kendi kontrolü altındaki Müslüman halklar arasında yayarken, diğer yandan Müslüman ülkelerdeki misyonerler ve resmi temsilciler yardımıyla İslam dünyasını inceliyor, İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci ülkelerin Müslüman vilayetlerini yönetme yöntemlerini öğreniyor, İslam ideolojisine karşı mücadele kisvesi altında halkların ulusal ve kültürel uyanışına karşı mücadele planları hazırlıyordu. Müslümanlar arasında yaşanan siyasi ve kültürel olayların mahiyetinin

doğru analiz edilebilmesi amacıyla ilgili kurum ve kuruluşların temsilcilerinin katılımıyla toplantı ve etkinlikler düzenleniyordu.

5. Bağımsızlık Bildirgesi'nin İlanı

Tüm zorluklara rağmen 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Ulusal Konseyi, İslam dünyasında ilk kez bağımsız ve demokratik bir cumhuriyetin kurulduğunu duyurdu. Milli ve dini meselelerle ilgili hükümlerin yer aldığı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Bildirgesi'nde şu ifadeler yer verildi:

1. "Bugünden itibaren Azerbaycan halkı egemenlik hakkına sahiptir. Doğu ve Güney Transkafkasya'dan oluşan Azerbaycan tam teşekküllü bağımsız bir devlettir.

2. Bağımsız Azerbaycan'ın siyasi yapısı demokratik bir cumhuriyettir.

3. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, başta komşu milletler ve devletler olmak üzere bütün milletlerle dostane komşuluk ilişkileri kurmaya çalışır.

4. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, sınırları dahilindeki tüm vatandaşlara milliyet, din, sosyal statü ve cinsiyete bakılmaksızın vatandaşlık ve siyasi haklar sağlar.

5. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, kendi topraklarında yaşayan tüm milletlere özgür gelişme için geniş fırsatlar sunar.

6. Kurucu Meclis toplanana kadar tüm Azerbaycan'ın idaresi, halk seçimleriyle seçilen Ulusal Konsey ve Milli Meclis'e karşı sorumlu olan geçici hükümet tarafından gerçekleştirilir (Nəsibzadə, 1990).

"Bağımsızlık Bildirgesi", Azerbaycan halkının bir ulus-kültür statüsünden tamamen farklı bir siyasi-yasal ve ahlaki-psikolojik statü olarak bir ulus-devlet statüsüne girdiğini gösterdi. 30 Mayıs'ta dünyanın önemli siyasi merkezlerine Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanı radyo ve telgraf aracılığıyla duyuruldu. Böylece Azerbaycan Ulusal Konseyi, Azerbaycan halkı için çok önemli bir tarihi misyonu yerine getirmiş oldu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti laiklik temeli üzerine kurulan ilk Türk devleti oldu (İskəndərli, 2012). Azerbaycan'da ilk ulusal demokratik devletin kuruluş süreci çok karmaşık bir ortamda gerçekleşti. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul etmeyen iç ve dış düşmanlar, hile ve kurnazlık yaparak isyan çıkarıyor, ihtilaf yaratıyor, inşa işlerini engelliyordu. Ülke içindeki pek çok güçler de düşmanca bir tutuma sahipti.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk gününden itibaren Sovyet Rusya, tanımama politikası uygularken, yeni kurulan cumhuriyete karşı elindeki tüm imkanlarla mücadele etmeye başladı. Zira Sovyet Rusya, varlığının ilk gününden itibaren "birleşik ve bölünmez Rusya" ilkesiyle hareket etmiştir. Ancak 1918 yazında Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya'daki

siyasi ve askeri süreçleri etkileme gücünün oldukça sınırlı olması nedeniyle Bolşevikler o dönemde tüm dikkatlerini Bakü'ye çevirdiler ve en azından Sovyet hükümeti için hayati önem taşıyan bu şehri elde tutmaya çalıştılar (Qafarov, 2011).

6. Demokratik Cumhuriyetin Din Politikası

17 Haziran 1918'de hükümet kurulmuş, milli geleneklere dönmek ve halkın dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Halk Maarifi ve Dini İnanç Bakanlığı (HMDİB) kurulmuş ve N.B. Yusifbeylibu kurumun başına getirilmişti (Mahmudov, 2004). Bakanlık derhal dini liderler ve dini kurumlarla yakın işbirliğine başladı. Ülke parlamentosunda Azerbaycan'ın milli ve dini yapısı dikkate alınarak 80 sandalye Müslümanlara, 35 sandalye ise Hıristiyanlara ayrıldı. En fazla sandalye verilen Ermeniler Meclis'te 21 milletvekiliyle temsil ediliyordu (İskəndərli, 2012). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti hükümeti, Kafkas Müslümanlarının birleşik bir dini kurumunun oluşturulmasını ve Şii ve Sünni dini kurumlarının işbirliğini sağladı. Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanına kadar bu kurumlar Tiflis'te bulunuyordu. Ancak bölgede yaşanan son derece karmaşık olaylar göz önüne alındığında, bu iki dini kurumun Başkanları Muhammed Pişnamazzade ve Müftü Mustafa Efendizade Azerbaycan'a taşınmaya karar verdi. HMDİB'nin 10 Ağustos 1918 tarihli kararıyla Gence'ye taşındılar ve 1 Eylül 1918'de gönüllü olarak tek kurum halinde birleştiler. 7 Eylül'de HMDİB bu kararı onayladı ve 1918'de Bakü'nün Bolşeviklerden kurtarılmasının ardından dini kurum Bakü'ye taşındı. Bu dönemde Demokratik Cumhuriyet'te dini liderlerin rolü arttı, acilen ulusal ordu oluşturuldu ve askeri birliklerde "askeri molla" pozisyonu oluşturuldu. Hükümet, bu konuya özel önem verdi ve sıkı kontrol altında tuttu. Askeri din adamlarının faaliyetleri Savunma Bakanlığı ve dini kurum tarafından kontrol ediliyordu.

O dönemde dini amaçlı yerlerin çoğu halkın danışma yeri haline gelmiş ve dini şahsiyetler milli uyanışı desteklemişti. Tazepir Camii ve İsmailiye binası bu merkezlerden sayılmıştır. Düşman, Tazepir Camii'nin Azerbaycan halkının birliğinin sağlanmasında oynadığı rolün bilincindeydi. Bu nedenle 31 Mart'ta Müslüman halka karşı katliama başlayan Taşnak-Bolşevik birlikleri, 20. yüzyılın başında Azerbaycan'ın sosyal ve siyasi hayatında, milli bilincin uyanmasında, bilimsel ve dini aydınlanmanın teşvikinde özel yeri olan muhteşem mimari eserlerden biri olan "İsmailiye" binasını, "Kaspi" gazetesinin yazı işleri ve matbaasını, bu matbaada daha yeni basılan 5.000 adet Kur'an-ı Kerim'i yaktılar.

7. Din Adamlarının Mart Katliamları Protestosu

1918 Mart katliamları günlerinde ve sonrasındaki dönemde Tazepir camii, soykırıma uğrayan onbinlerce Müslümanın cenaze törenlerinin düzenlenmesine, Müslümanların örgütlenmesine ve çeşitli önleyici tedbirlerin alınmasına öncülük etmiştir. Azerbaycan halkına

karşı yapılan bu felaketlerde milli aydınların çoğunluğu Tazepir Camii'ne gelerek halkı sabırlı ve hoşgörülü olmaya çağırırdı.

Tazepir Camii Ahund'u Ağa Alizade'nin, özel faaliyeti ve milliyetçi düşüncesi nedeniyle dönemin dini şahsiyetleri arasında öne çıktığını belirtmek gerekir. Bakü Sovyeti yönetimi, Tazepir Camii Ahund'u Ağa Alizade'den, Azerbaycan topraklarını Bolşevik-Taşnak güçlerinden kurtarmak için gelen Türk askerlerinin eylemlerini kınayan bir fetva vermesini istedi. Hatta şehir yönetimi mezhep farklılığını abartarak Osmanlı askerlerinin Bakü'ye girmesini affedilmez bir günah olarak nitelendirmek istiyordu. Yönetimin tehditlerine rağmen Ahund Ağa Alizade bu talebi reddetti.

Eylül ortasında Kafkas İslam Ordusu ve 29 yaşındaki komutanı Nuri Paşa, Bakü'yü Bolşeviklerden kurtardı. Bakü halkının isteği üzerine Ahund Ağa Alizade, 16 Eylül günü Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa'yı Tazepir Camii'ne davet etti. Nuri Paşa, Tazepir Camii'nin Ahund'u Ağa Alizade ile birlikte minbere çıktı. Sadece üç basamak yukarı çıkabildi. Minberin her iki yanına da büyük siyah bir alem sabitlenmişti. Nuri Paşa, alemlerden birine tutunarak, soğukkanlılıkla konuşmasını yaptı. Bakü halkı bu töreni hayranlıkla izledi. Caminin ahundu Ağa Alizade'nin ifadesiyle, "Allah-u Teâlâ, Müslümanları kâfirlerden kurtarmak için din kardeşlerine yardım etmek üzere Osmanlı askerlerini göndermiştir." Bu olay, Tazepir Camii ve Ahund Ağa Alizade'nin milletin hayatındaki tüm siyasi meselelerin ön saflarında yer aldığını gösterdi (İskəndərov, 2011). O dönemde keyfi davranışlardan ve zorbalıktan bıkan Azerbaycan halkı, ülkede barışı ve huzuru yeniden tesis edebilecek bir güç arıyordu. Azerbaycanlıların çoğu bu gücü Türklere gördü. Nuri Paşa'nın 300 askerle Gence'ye gelerek kısa sürede şehirde düzeni sağlaması Azerbaycanlıların Türklere olan sempatisini artırdı (Balayev, 1998). Ekim 1918'de Pişnamazzade'nin girişimiyle hem Şii hem de Sünni mezhebi liderlerin katıldığı bir toplantı düzenlendi. Müftü Hüseyin Gayıbzade'nin 1917'de vefat etmesi ve bu durumun Çarlık Rusya'sının çöküşüne denk gelmesi nedeniyle yerine yeni bir müftü atanmadı. Daire toplantısında çalışanlar tarafından seçilen Mustafa Efendizade müftülük görevini yürüttü. Mustafa Efendi'nin Pişnamazzade ile yakın bir ilişkisi vardı ve ileri görüşlü, millet sevdalısı ve bilge Şeyhülislam'a derin saygısı vardı. 30 Ekim 1918'de Şeyhülislam imzasıyla hükümete tekliflerden oluşan 367 No'lu bir mektup gönderildi. Teklifler 4 bölümden oluşuyordu:

1. Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içerisinde "Meşihat-i İslamiye" adı verilen bir dini yönetim kurulması ve Türkiye'deki Meşihat gibi tam bağımsızlığa kavuşturulması,
2. 7 Eylül tarih ve 311 sayılı önergede adı geçen Meşihat'ın iki başkanından birine Şeyhülislam, diğerine ise Müsteşar veya Danışman adı verilmesi,

3. Şeyhülislamın toplantılara katılma hakkı kazanarak resmi olarak Bakanlar Kurulu üyesi sayılması,

4. Din adamı kadrosunun tamamlanması için doğrudan Meşihat emrine kredi tahsis edilmesi. Yukarıda sayılan ve benzeri konuların karara bağlanması için katılımımızla olağanüstü toplantı yapılması.

Başta Şeyhülislam M. Pişnamazzade olmak üzere din adamları bu zor fikri başlattılar ve ardından uygulamaya koydular. Böylece mezhep farklılıklarını kullanarak Kafkasya'daki Müslümanlar arasında düşmanlık yaratmak isteyen Çarlık Rusya'sının politikasına son verdiler.

Bu, Pişnamazzade'nin bağımsız devletimize yaptığı hizmetlerin sonucuydu. Böylece dini liderler, hükümetin kararını beklemeden, her iki kurumu birleştirme ve Kafkasya Müslümanları Dini İdaresi'ni Türkiye örneğini esas alarak "Meşihat" adı altında yeniden inşa etme girişiminde bulundu. 1 Eylül 1918 tarihli ortak kararlar her iki kurum "Meşihat" adı verilen tek bir kurum halinde birleştirildi (İsgəndərov, 2016).

8. Meşihat'ın Bakü'ye Nakli

15 Eylül 1918'de Bakü'nün işgalden kurtarılmasının ardından Meşihat'ın Bakü'ye taşınmasına karar verildi. 10 Aralık 1918'de Molla Muhammed Pişnamazzade sağlık durumu nedeniyle İdare Başkanlığı ve Şeyhülislamlık görevinden istifa etti. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dini İşler Bakanı Musa Bey Rafiyev'in tavsiyesi üzerine 12 Aralık'ta Tazepir'in Ahund'u 47 yaşındaki Ağa Alizade, Transkafkasya Müslümanları Din İşleri İdaresi Başkanı ve Şeyhülislam olarak seçildi. Böylece Müslümanların din işlerinin yönetiminde özerk, Sünni-Şii ikili dini liderliği ortadan kaldırılarak, Kafkas Müslümanlarının birleşik bir yönetimi yaratıldı. Şeyhülislam, Kafkas Müslümanları Din İşleri İdaresi Başkanı, Müftü de vekili oldu (Nəcəfov, 1992). 28 Mayıs 1919'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluşunun birinci yıl dönümü milli bayram olarak kutlandı. Şeyhülislam Ağa Alizade millete hitaben yaptığı konuşmada şunları söyledi: "Özgürlük ancak bağımsız yaşamakla korunabilir ve savunulabilir. İnsanın inanç ve düşüncelerini coşkuyla ifade etmesi, iradesini özgürce ifade etmesi ancak bağımsız bir ülkede mümkündür. Sadece bağımsız eğitim kurumlarında, orta ve yüksek okullarda ülke halkının faydalanabileceği, tüm bilgileri edinmiş bilinçli insanlar yetişebilir. Allah'ın emirleri ancak ülkenin bağımsızlığı koşullarında başarılı bir şekilde yayılabilir" (İskəndərov, 2011). 15 Eylül 1919'da Şeyhülislam Ağa Alizade, Çemberekend mezarlığında Bakü'nün kurtuluşu uğruna şehit düşen Osmanlı ve Azerbaycan askerlerinin mezarları önünde tarihi bir konuşma yaptı. Bu törene Azerbaycan'ın devlet, hükümet ve parlamento üyeleri katıldı. Şeyhülislam Ağa Alizade, Azerbaycan'ın bağımsızlığı yolunda şehit olanlara Allah'tan rahmet dileyerek ve Karabağ cephesine giden yüzlerce askeri Kur'an'ın altından geçirerek

vatani şerefle korumalarını diledi. Ulusal hükümet 31 Mart 1919-1920 tarihlerini Ulusal Katliam Günü olarak ilan edildi. Şeyhülislam Ağa Alizade'nin talimatı üzerine o günlerde Azerbaycan'ın tüm camilerinde taziyeler düzenlendi ve bağışlar yapıldı.

Sonuç

Son olarak şunu belirtelim ki, 11. Kızıl Ordu Kuzey Azerbaycan'ı işgal edene kadar Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Milli Konseyi ve ardından onun Parlamentosu ve Hükümeti, mevcudiyetini sürdürdüğü kısa bir zaman diliminde ekonomik, sosyo-politik ve sosyal yaşamın çeşitli alanlarında çok sayıda reform gerçekleştirerek bağımsız Azerbaycan devletinin güçlenmesi için büyük işler yaptı. Ülke vatandaşlarının haklarının sağlanmasına yönelik karar ve faaliyetlerde halkın vicdan özgürlüğü hususları özel bir yer tuttu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, halkın dini ihtiyaçlarının karşılanması da dahil olmak üzere geleneklerin korunmasına yönelik önemli adımlar attı. Cuma günü resmi tatil ilan edildi, tüm dinlerin temsilcileri dini bayramlarda çalışmaktan muaf tutuldu. Hükümet din alanında da reformlar gerçekleştirdi. Hükümetin kararına göre din adamları ve din işleri kurumları bütçeden finanse ediliyordu ve din vergileri doğrudan devlet hazinesine aktarılıyordu. Bu dönemde Bakü'de Azerbaycan Devlet Tiyatrosu Hüseyin Arablinsky'nin başkanlığında faaliyet göstermeye başlamış, eğitimi ve milli kültürü teşvik eden ve yayan dernek, kuruluş ve birliklerin faaliyetleri geniş çapta yaygınlaşmıştır. "Türk Ocağı", "Nasır-i Maarif", "Medeni Maarif" gibi dernekler yaygın olarak çalışmaya başladı. Azerbaycan'da faaliyet gösteren siyasi partiler propaganda ve ajitasyon çalışmalarını büyük ölçüde güçlendirdiler. Azerbaycan'ın tarihi, edebiyatı ve kültürü üzerine konferanslar düzenlediler, kitaplar yayınladılar. Aynı zamanda bu dönemde Azerbaycancılık fikri, ulusal devletin kurulmasında ve onun devlet ve sosyal yaşamın her alanında hedef odaklı faaliyetinde tezahürünü bulmuş, bu fikir nüfusun büyük bir kısmının bilincine hakim olmuştur. Gerçek şu ki, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti iki yıldan az bir süre yaşamasına rağmen, Azerbaycan'ın devlet yapısını onarmak, Azerbaycan'ın bağımsızlığını canlandırmak ve halkımızın ulusal kimlik bilincini uyandırmak için çok şey yaptı.

Kaynaklar

- Balayev, A. (1998). *Azərbaydzhanskoye natsional'noye dvizheniye v 1917-1918 gg.* Yelm.
- İsgəndərov, A. (2016). *Mövlayi Adil, Şeyxülislamlığın tarixi.* Elm və təhsil.
- İskəndərli, A. (2012). *Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920.* Elm və Təhsil.
- İskəndərov, A. (2011). *Cümhuriyyətin və sovet dövrünün şeyxülislamı.* Elm və Təhsil.

Qafarov, V. (2011). *Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922)*.RS Poliqraf.

Mahmudov, Y. (2004). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. (C. I). Şərq-Qərb.

Məmmədov, C. (2018). *Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri: tarix və müasirlik*. Tuna.

Nəcəfov, B. (1992). *Azərbaycan Demokratik Respublikası*. Azərbaycan.

Nəsbzadə, N. (1990). *Azərbaycan Demokratik Respublikası*. Elm.

Orucov, H. (2012). *Azərbaycanda din: ən qədim dövrdən bu günədək*. CBS.